

УДК 336.763.2

І. П. Шульга,

доцент, к.е.н., доцент кафедри фінансів та кредиту, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

Досліджено сучасні підходи до формування системи економічної безпеки акціонерних товариств, що дозволило запропонувати новий підхід до трактування даного терміну. Встановлено основні елементи системи економічної безпеки акціонерних товариств, до яких віднесено: об'єкти; суб'єкти; принципи; функціональні складові; загрози; індикатори оцінки. Вдосконалено структуру функціональних складових економічної безпеки акціонерного товариства: фінансова, правова, технологічна, інформаційна, кадрова, екологічна.

Ключові слова: система економічної безпеки, акціонерне товариство, об'єкт економічної безпеки, суб'єкт економічної безпеки, загрози, функціональні складові, індикатори оцінки.

Contemporary approaches to the formation of such business corporations, which allowed to propose a new approach to the interpretation of this term. The main elements of such business corporations, which consist of: objects, subjects, principles, functional components, threat assessment indicators. Improved structure of the functional components of economic security company: financial, legal, technological, information, personnel, environmental.

Key words: economic security, joint stock company, the object of economic security, an economic security threat, functional components, indicators evaluation.

Вступ. Зазвичай у науковій літературі безпеку суб'єкта господарювання розглядають як складову загальної безпеки держави. Водночас економічну безпеку відносять до системи загальної безпеки підприємства. Економічна безпека у свою чергу поділяється на фінансову, безпеку у сфері виробництва, реалізації продукції, використання основних засобів та технологій і таке інше.

Кожна окрема система має комплекс властивостей, які регулюють її функціонування таким чином, щоб в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх змін були збережені її сталість, безпека та стабільність. За відсутності хоча б однієї із вказаних ознак, система втрачає свої системоутворюючі властивості, її цілісність і структура порушуються.

Система економічної безпеки кожного підприємства є індивідуальною, її повнота і дієвість залежать від чинної в державі законодавчої бази, від організаційно-правової форми, від обсягу матеріально-технічних і фінансових ресурсів, виділених керівниками підприємств, від розуміння кожним з працівників важливості гарантування безпеки бізнесу, а також від досвіду роботи керівників служб безпеки підприємств.

На різних етапах розвитку економічних відносин поняття «система економічної безпеки» досліджувалось багатьма вченими такими, як: Мак-Мак В.П. [1], Ярочкін В.І. [2], Пономаренко А.І. [3], Грунін О.А., Грунін С.О. [4], Кім Ю.Г. [5], Іванов А., Шликов В. [6], Камлик М.І. [7], Франчук В.І. [8], Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [9], Донець Л.І. [10], Берлач А.І. [11], Кирич Н.Б., Андрушків Б.М., Малюта Л.Я. [12], Полянська А.С., Трошенкова Т.А. [13], Швець Н. [14], Кириєнко А.В. [15], Дубецька С.П. [16], Соснін О.С., Пригунов П.Я. [17], Нізенко Є.І. [18] та інші.

Проте й на даний час відсутній єдиний підхід до трактування даного поняття, що зумовлює необхідність подальшого вивчення даного питання.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення сучасних підходів до формування системи економічної безпеки акціонерних товариств та надання пропозицій щодо її вдосконалення.

Основними методами дослідження є загальнонаукові методи аналізу та синтезу, систематизації та виокремлення раніше недосліджених частин системи економічної безпеки акціонерних товариств.

Результати. На думку Мак-Маку В.П., система економічної безпеки підприємства включає наукову теорію безпеки, політику і стратегію безпеки засобу, методи забезпечення безпеки, концепцію безпеки підприємства [1, с. 8]. На нашу думку, дане розуміння економічної безпеки підприємства двоюко невірне: з одного боку, воно занадто розширене, а з іншого – неповне. Адже стратегія та політика підприємства визначає його спрямованість на зовнішнє середовище, тоді як в системі забезпечення економічної безпеки підприємства нас цікавить переважно внутрішній механізм формування безпеки, який не виокремлюється автором.

Ірочкін В. І. визначає систему безпеки як організовану сукупність спеціальних органів, служб, засобів, методів, заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [1, с. 9].

Ярочкін В.І. визначає систему безпеки як організовану сукупність спеціальних органів, служб, засобів, методів, заходів, що забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [2].

На думку Пономаренка А.І., система економічної безпеки фірми – це сукупність об'єкта, засобів захисту, нормативної бази та організаційних структур її здійснення [3]. Грунін С.О. розглядає систему забезпечення економічної безпеки організації у формі графічних зображень комплексних принципів моделей забезпечення безпеки персоналу фірми, основних фондів, конфіденційної інформації, елементами яких є: об'єкт безпеки, об'єкт загроз, джерела загроз, загрози та засоби захисту тощо. [4].

На відміну від попередньо викладеного підходу щодо трактування сутності економічної безпеки підприємств Кім Ю. розглядає це поняття з точки зору механізму його забезпечення та уживає наступний термін: «система економічної безпеки підприємств – це комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, спрямованих на кількісну і якісну реалізацію захисту інтересів підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз» [5, с. 11].

Оскільки у загальному розумінні системою називають комплекс елементів та їхніх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу якісно-нової цілісності, то і поняття «система економічної безпеки суб'єкта господарювання» на думку Іванова А. та Шликова В., доцільно розуміти комплексно, спираючись на системний підхід до вивчення даного поняття [6, с. 361].

Камлик М.І. також зазначає, що систему економічної безпеки слід розуміти комплексно як «комплекс взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, що здійснюються спеціальними органами, службами, підрозділами суб'єкта господарювання, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства і держави від протиправних дій з боку реальних або потенційних фізичних або юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних утрат та забезпечення економічного росту у майбутньому» [7].

Виходячи із функціонального підходу до формування системи економічної безпеки суб'єктів господарювання та враховуючи їх форму власності, Франчук В.І. пропонує наступне визначення: «система забезпечення економічної безпеки акціонерного товариства» – це сукупність необхідних взаємопов'язаних елементів, діяльність яких спрямована на протидію внутрішнім і зовнішнім загрозам з метою захисту корпоративних економічних інтересів і загалом створення безпечних умов для розвитку [8].

Відсутність єдиного підходу до формування системи економічної безпеки акціонерного товариства вимагає розробку основних вимог до такої системи та її формування, враховуючи саме специфічні риси діяльності акціонерних товариств як суб'єктів господарювання.

Саме тому, на нашу думку, доцільним буде запропонувати наступне тлумачення поняття «система економічної безпеки акціонерного товариства», під якою пропонуємо розуміти сукупність економічних відносин, пов'язаних із управлінням діяльністю акціонерного товариства шляхом мінімізації впливу на нього внутрішніх і зовнішніх загроз та досягнення поставлених стратегічних цілей.

На підставі проведеного дослідження основних елементів системи економічної безпеки, автором було запропоновано віднести до них наступні: об'єкти; суб'єкти; принципи; функціональні складові; загрози; індикатори оцінки (рис. 1).

Рис. 1. Основні елементи системи економічної безпеки акціонерного товариства

Складено особисто автором.

Об'єктом безпеки виступає все те, на що спрямована діяльність по забезпеченню безпеки акціонерного товариства, зокрема:

- різні види діяльності (виробнича, комерційна, постачальницька, управлінська та ін.);
- майно і ресурси (фінансові, матеріально-технічні, інформаційні, інтелектуальні та ін.);
- персонал, керівники, різні структурні підрозділи, служби, партнери, співробітники, які володіють інформацією, що є комерційною таємницею, тощо.

Суб'єктами безпеки акціонерного товариства є ті особи, підрозділи, служби, органи, відомства, установи, що безпосередньо займаються забезпеченням його безпеки. На думку більшості авторів, суб'єкти можна поділити на такі групи.

До першої групи належать ті суб'єкти, що входять до структури самого суб'єкта господарювання і вирішують завдання по забезпеченню його безпеки. Це спеціальні суб'єкти (служба безпеки чи охорона, пожежна команда, рятувальна служба та ін.), напівспеціальні (юридичний відділ, фінансова служба, медична частина і т.д.), весь інший персонал, що також піклується про безпеку свого підприємства або установи.

До другої групи суб'єктів належать ті, що перебувають за межами даного суб'єкта господарювання і не підвладні його керівництву. Це, насамперед державні органи, що створюють умови забезпечення безпеки підприємства:

- законодавчі органи, що приймають закони, створюють правову основу діяльності по забезпеченню безпеки на рівні держави, регіону, підприємства і

особистості;

- виконавчі органи влади - провадять політику безпеки, деталізують механізм безпеки;
- судові органи, що забезпечують дотримання законних прав суб'єкта господарювання і його працівників;
- державні інститути, що здійснюють охорону кордону, митний, валютно-експортний, податковий контроль, тощо.;
- правоохоронні органи, що ведуть боротьбу з правопорушеннями і злочинами;
- система науково-освітніх установ, що займаються підготовкою кадрів та науковими розробками з проблем безпеки.

Систему економічної безпеки підприємства доцільно розглядати спираючись на основні системні *принципи*, які суттєво відрізняються за своєю суттю та змістом, що розкриті в різноманітних працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, такі автори, як Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. [9, с. 21], Донець Л.І., Ващенко Н. В. [10, с. 52] виділяють ряд найважливіших принципів, до яких відносять: комплексність або системність; пріоритет заходів попередження; безперервність; законність; плановість; економічність; взаємодія; компетентність; поєднання гласності та конфіденційності.

Камлик М. І. крім вказаних вище принципів системи економічної безпеки підприємства, виділяє принцип плановості та повної підконтрольності заходів системи економічної безпеки керівництву суб'єкта підприємницької діяльності [7].

На думку Берlach А. І., засади, на яких будується система безпеки підприємства, знаходять своє відображення в законодавче закріплених принципах, які умовно можна поділити на базові, тобто загального характеру та спеціальні. До базових принципів автор відносить: законності, юридичної рівності перед законом всіх суб'єктів забезпечення безпеки фірми; захисту інтересів суб'єктів безпеки; свободи у забезпеченні безпеки фірми; системності; безперервності; взаємної відповідальності особи; дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави; дотримання прав та свобод фізичних та юридичних осіб; інтеграції з міжнародними системами безпеки [11, с.26]. Вищезазначені принципи відображають риси засад, на яких повинна будуватися правова основа формування системи підприємства, а не його економічна безпека.

До спеціальних принципів Берlach А.І. відносить: поєднання гласності та конфіденційності; компетенції; взаємодії; економічності; адаптованості; плановості; передового матеріально-технічного оснащення; надійності; ефективного контролю [11, с. 27].

Виходячи із позицій системного аналізу, вважаємо за доцільне навести перелік *функціональних складових системи економічної безпеки* підприємств за видовою ознакою [12, С. 28]:

1. Фінансова складова - збалансованість використання фінансових інструментів, фінансова стійкість, ефективна реалізація фінансових інтересів.
2. Правова складова - всебічне правове забезпечення діяльності підприємства; дотримання чинного законодавства, юридична підтримка прийняття господарських рішень.
3. Технологічна складова - ступінь відповідності застосовуваних на підприємстві технологій найкращим світовим зразкам за умови оптимізації витрат ресурсів, розвиток технологічного потенціалу.
4. Інформаційна складова - ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства, представлення підприємства у середовищі партнерів та конкурентів, захист інформаційних ресурсів.
5. Екологічна складова - дотримання чинних екологічних норм, мінімізація втрат від забруднення довкілля.
6. Кадрова складова - забезпеченість підприємства необхідними кадровими ресурсами, формування ефективної системи управління персоналом та комунікативної політики.
7. Інтелектуальна складова - збереження і розвиток інтелектуального потенціалу підприємства; розвиток креативного мислення та творчого підходу працівників.
8. Силова складова - забезпечення фізичної і моральної безпеки працівників підприємства, гарантування безпеки майнових та фінансових ресурсів, забезпечення сприятливих зовнішніх умов розвитку.

Полянська А.С. та Трощенко Т.А. пропонують замість поняття «силова безпека» використовувати поняття «трудова безпека та безпека життєдіяльності» [13], під якою розуміють охорону праці на підприємстві.

Швець Н. пропонує до основних функціональних складових економічної безпеки також віднести кадрову безпеку, під якою пропонує розуміти «процес запобігання негативним впливам на економічну безпеку підприємства через ризики і погрози, пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами загалом» [14].

На наш погляд, інтелектуальна складова не може існувати поза межами кадрової безпеки, оскільки становить її частину.

За результатами проведеного дослідження, автором було запропоновано наступну структуру функціональних складових економічної безпеки акціонерного товариства (рис. 2).

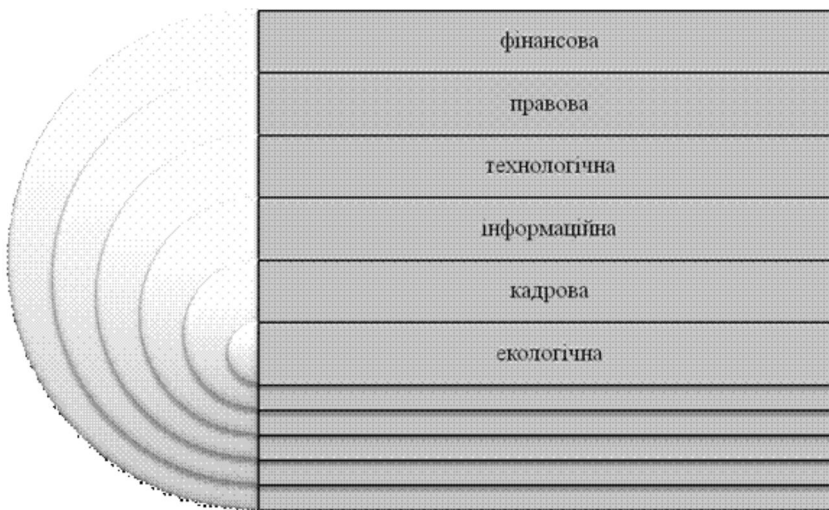

Рис. 2. Функціональні складові системи економічної безпеки акціонерних товариств

Складено особисто автором.

Різноманіття загроз діяльності підприємства зумовлює необхідність їх теоретичного узагальнення та систематизації за рядом ознак, що дасть змогу швидкої ідентифікації, моніторингу та оцінки ступеня загрози, а також визначення системи заходів щодо їх нейтралізації.

У вітчизняній та зарубіжній літературі перелік загроз діяльності підприємства характеризується достатнім рівнем визначення. Простежується навіть певне змагання щодо його кількісного набору. Так, А.В.Кириєнко [15, с.25] пропонує використання п'яти ознак для визначення 11 загроз діяльності підприємства. В.І.Ярочкін [2, с.17] сім критеріїв для ідентифікації 18 загроз безпеці підприємства. Таку ж кількість ознак класифікації пропонує С.П.Дубецька [16, с.157-158] для визначення 28 різноманітних видів загроз безпеці підприємства. А.С.Соснін і П.Я.Пригунов [17, с.83] пропонують використання дванадцяти ознак для характеристики більш як тридцяти різних видів загроз. Тринадцять критеріїв систематизації загроз безпеці підприємству пропонує Є.І.Нізенко [18, 78].

У більшості випадків автори наводять наступні види загроз економічній безпеці суб'єктів господарювання, в тому числі й акціонерних товариств, проте, вони, на жаль не враховують специфіку їх функціонування.

Так, залежно від можливості прогнозування загроз, варто виділити небезпеки, які можна передбачати або передбачувані, і непередбачувані. До перших належать ті, які, як правило, виникають у певних умовах, відомі з досвіду господарської діяльності, вчасно виявлені і узагальнені економічною наукою.

Загрози економічній безпеці залежно від джерела виникнення поділяють на об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивні загрози виникають без участі і супроти волі суб'єкта господарювання або його службовців, незалежні від ухвалених рішень, дій менеджера. Це стан фінансової кон'юнктури, наукові відкриття, форс-мажорні обставини, тощо. Їх необхідно розпізнавати і обов'язково враховувати при прийнятті управлінських рішень. Суб'єктивні загрози породжені навмисними або ненавмисними діями людей, різних органів і організацій, у тому числі державних і міжнародних підприємств конкурентів. Тому і запобігання їм багато у чому пов'язане із впливом на суб'єктів економічних відносин.

Залежно від можливості запобігання, виділяють фактори форс-мажорні і не форс-мажорні. Перші відрізняються непереборністю впливу (війни, катастрофи, надзвичайні події, які змушують приймати рішення і діяти всупереч наміру). Другі можуть бути відвернені своєчасними і правильними діями.

За ймовірністю настання всі деструктивні фактори (поява зони ризику, виклик, небезпека, загроза) можна розділити на явні, тобто реально існуючі, видимі; і латентні, тобто сховані, ретельно замасковані, виявляти які важко. Вони можуть виникати раптово. Тому їх нівелювання потребуватиме вживання термінових заходів, додаткових зусиль і коштів.

Загрози можуть класифікуватися і згідно об'єкту зазіхання: загрози персоналу, майну, техніці, інформації, технологіям, діловому репуте, тощо.

За природою їх виникнення можна виділити: політичні, економічні, техногенні, правові, кримінальні, екологічні, конкурентні, контрагентські і ін.

Залежно від величини втрат або збитку, до якого може привести дія деструктивного фактору, небезпеки і загрози можна підрозділити на: чималі труднощі, значні і катастрофічні, за ступенем ймовірності виникнення - неймовірні, малоймовірні, імовірні, досить імовірні, цілком імовірні.

За ознакою їх віддаленості за часом: безпосередня, близька (до 1 року), далека (понад 1 рік); і за просторовою ознакою виникнення: на території суб'єкта господарювання; на прилеглий до нього території; на території регіону, країни; на закордонній території.

Найбільшого поширення у науці одержала класифікація небезпек і загроз залежно від сфери їх виникнення. За цією ознакою розрізняють внутрішні і зовнішні небезпеки. Зовнішні небезпеки і загрози виникають за межами суб'єкта господарювання. Вони не пов'язані із його діяльністю. Як правило, це така зміна навколишнього середовища, що може завдати підприємству, установі чи організації збитків. Внутрішні фактори пов'язані з діяльністю суб'єкта, його персоналу. Найбільш значимими з них є: якість планування і ухвалення рішення, дотримання технології, техніки ведення операційної діяльності, організація праці і робота з персоналом, фінансова політика, дисципліна і багато інших.

Як внутрішніх, так і зовнішніх факторів ризику величезна кількість. Це обумовлено насамперед тим розмаїттям зв'язків і відносин, у які обов'язково вступає суб'єкт господарювання. Вони виникають у конкретних політичних, соціально-економічних, природно-кліматичних і інших умовах, які склалися як у масштабах всієї країни, так і на рівні певного окремого регіону. Саме конкретна ситуація у тому або іншому населеному пункті, місцевості, де провадить свою діяльність суб'єкт господарювання, може вплинути на результати його діяльності.

До факторів, що впливають на результати усіх видів діяльності, можуть бути віднесені: стан ринків, на яких оперує даний суб'єкт, наявність необхідних для функціонування ресурсів, розвиток комунікацій, особливості конкурентного середовища, наявність вільних трудових ресурсів, рівень їхньої професійної підготовленості, міра соціальної і політичної напруженості, рівень життя населення, його платоспроможність, криміналізація господарської діяльності (корупційність чиновників, рекет, економічна злочинність) і багато інших. Всі зовнішні фактори, що впливають на економічну безпеку суб'єктів господарювання, можна згрупувати, виділивши: політичні, соціально-економічні, екологічні, науково-технічні і технологічні, юридичні, природно-кліматичні, демографічні,

криміналістичні та інші [48].

Питанням оцінки рівня економічної безпеки присвячено цілу низку праць зарубіжних та вітчизняних авторів, серед яких слід назвати Козаченка Г.В., Пономарьова В.П., Ляшенка О.М., Судакову О.И., Кочового М.М., Підхормого О.М., Яструбецьку Л.С., Бондаренка О.М., Рядько А.С., Сусуловську Т.В., Стрельбицьку Л.М., Стрельбицького М.П., Гіжевського В.К., Різник Н.С., Подлужна Н.О., Бендікова М.А., Євдокімова Ф.И., Камишнікова Є.В., Васильченко З.М., Олейніков Е.А., Покропивний С.Ф., Корецький Б., Бермант М.А., Руссмана І.Б. та ін.

Проте, основними недоліками їх праць є абстрактність запропонованих методик, використання у більшості випадків лише кількісних показників оцінки фінансового стану, статичність отриманих результатів тощо. Саме тому виникає необхідність створення комплексної методики оцінки рівня економічної безпеки акціонерного товариства, яка б враховувала всі перераховані недоліки попередніх методик.

Отже, на даний час, на жаль, не існує єдиного підходу до трактування поняття «система економічної безпеки акціонерних товариств» та її складових, а існуючі підходи до формування такої системи потребують доопрацювання з врахуванням вимог чинного законодавства та реалій економічних відносин в Україні.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Автором досліджено сучасні підходи до формування системи економічної безпеки акціонерних товариств, що дозволило запропонувати новий підхід до трактування даного терміну, під яким пропонується сукупність економічних відносин, пов'язаних із управлінням діяльністю акціонерного товариства шляхом мінімізації впливу на нього внутрішніх і зовнішніх загроз та досягнення поставлених стратегічних цілей.

2. Встановлено основні елементи системи економічної безпеки акціонерного товариства до яких пропонується віднести: об'єкти; суб'єкти; принципи; функціональні складові; загрози; індикатори оцінки.

3. За результатами проведеного дослідження, автором було вдосконалено структуру функціональних складових економічної безпеки акціонерного товариства, до яких запропоновано віднести наступні: фінансова, правова, технологічна, інформаційна, кадрова, екологічна.

Література

1. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия как субъект частной правоохранительной деятельности : монография / В.П. Мак-Мак. – М. : Компания "Спутник+", 2003. – 220 с.
2. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы. – М. : Изд-во "Ось-89". – 2003. – 352 с.
3. Пономаренко А.И. Система економічної безпеки фірми / А.И. Пономаренко // Шлях України до економічної безпеки : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 квітня 2006 р.). – Харків, 2006. – 302 с.
4. Грунин О.А. Экономическая безопасность организации / О.А. Грунин, С.О. Грунин. – СПб. : Изд-во "Питер". – 2002. – 160 с.
5. Управління системою фінансової безпеки підприємства: автореф. дис... канд. екон. наук: 21.04.02 [Електронний ресурс] / Ю.Г. Кім; Вищ. навч. закл. "Ун-т економіки та права "КРОК". — К., 2009. — 21 с. — укр. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
6. Иванов А., Шлыков В. Экономическая безопасность предприятия. — М., 1995. — 265с.
7. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навч. посібник. – К.: Атака, 2005. – 432с.
8. Франчук В.І. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ АКЦІОНЕРНИХ ПІДПРИЄМСТВ / В.І. Франчук/ [Електронний ресурс] // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.8. – С. 155-162: режим доступу до тексту http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltu/20_8/155_Franczuk_20_8.pdf
9. Іванюта Т. М., Заїчковський А. О. Економічна безпека підприємства – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.
10. Донець Л. І., Ващенко Н. В. Економічна безпека підприємства: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.
11. Берлач А. І. Безпека бізнесу: Навч. посіб. – К.: Університет «Україна», 2007. – 280 с.
12. Кирич Н.Б. Економічна та майнова безпека підприємства і підприємництва. Антирейдерство / Н.Б. Кирич, Б.М. Андрушків, Л.Я. Малюта та ін. // Монографія – Тернопіль: Терно-граф, 2008. – 424 с.
13. Полянська А.С., Трощенко Т.А. Сучасні технології управління економічною безпекою підприємства [Електронний ресурс] / А.С. Полянська, Т.А. Трощенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. - № 29. - 2010. – С.164-168.: режим доступу до журналу:
14. Швець Н. Методи виявлення і збереження кадрової безпеки, або Як перемогти зловживання персоналу// Персонал - 2006. - №5
15. Кирієнко А.В. Механізм досягнення і підтримки економічної безпеки підприємства. Дис. канд. екон. наук: 08.06.01. – К., 2000. – 186 с.
16. Дубецька С.П. Економічна безпека підприємств України // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: Збірник матеріалів науково-практичної конференції, Київ, 16-17 травня 2001р. / Редкол.: І.І. Тимошенко (голова) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – С.146-171.
17. Соснина А.С., Прыгунов П.Я. Менеджмент безопасности предпринимательства: Учеб. пособие. – К.: Изд-во Европ. ун-та, 2002. – 357с.
18. Низенко Э.И. Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – 124с. - Библиогр.: С.118-121.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2010 р.